

Ivana Spasović¹

Slovenski dnevi Mihovila Tomandla

Mihovil Tomandl (Brčko, 1894 – Pančevo, 1963) je bil doktor prava, odvetnik, zgodovinar in novinar.² Napisal je 110 znanstvenih del s področja zgodovine, med njimi deset monografij. Bil je urednik časopisa *Narodna sloga* – lista Demokratske stranke v Kraljevini SHS, tajnik Francoskega kluba v Pančevu in tamkajšnjega srpskega cerkvenega pevskega zbora, kjer je tudi pel. Tomandl je bil v Pančevu tudi član mestnega sveta, vodnik v sokolskem društvu, tajnik *Srpske čitaonice* in odbornik v več kulturno-prosvetnih društvih. V Francoskem klubu, na ljudskih univerzah v Pančevu, Zrenjaninu, Smederevu, na Radio Beograd in ob številnih drugih priložnostih je za javnost izvedel več kot 100 predavanj. Tomandl je edini, ki je zapustil pisane vire o Pančevu med prvo vojno in pisal o posledicah, ki jih je slednja prinesla. Kot pripadnik jugoslovanskega gibanja je bil med prvo vojno zaprt v temnici v Aradu, kjer je pisal tudi dnevnik, ki pa ga ni objavil v celoti.³ V času med drugo vojno je bil izgnan in zaprt, po njej pa je pričal pred komisijo, ki je raziskovala vojne zločine in kulturno škodo v Pančevu.⁴ V času socialistične Jugoslavije

Fotografski portret
Mihovila Tomandla
(Istorijski arhiv Pančevo)

se je Tomandl najprej zaposlil kot mestni knjižničar, kasneje pa postal eden od ustanoviteljev in upravnik *Istorijskega arhiva u Pančevu*. Obenem pa je še vedno raziskoval in postal tudi sodelavec *Istorijskega instituta*.⁵

Verjetno je slučaj, da je najlepše opise minulih podob Pančeva napisal ravno prišlek, ki se je v mestu na sotočju Donave in Tamiša prvič ustavil leta 1912. Takrat še kot maturant je vstopil v krog tamkajšnjih izobražencev in uglednežev ter se z njimi spoprijateljil. Čez sedem let se je za stalno preselil v Pančevo. V spominu je ostal kot ugledni

prosvetnih i istorijskih zgrada, kao i pljačke, oštećenja i uništenja drugih kulturno-istorijskih vrednosti, dr M. Tomandl, 7995

⁵ ASANU, *Delovodni protokol SAN, 1948, knjiga 1, 113. (i: 1616/47), Izbor Tomandla za člana Istorijskog instituta.*

¹ Doc. dr. Ivana Spasović, *Srpska akademija nauka i umetnosti, Kneza Mihaila 35, 11000 Beograd, Srbija.*

² IAP, *Fond br. 814: Dr Mihovil Tomandl (1894-1963); Lična dokumenta – advokatski ispit, Novi Sad, 15. juna 1925. Koncept konkursa za naučnog savetnika (bibliografija), Pregled radova nastalih od građe Arhiva, Fragmenti koncepta Tomandlovih radova.*

³ Mihovil Tomandl, *Banačani u Aradu, v: »Nova Evropa«, knjiga 2, št. 8 (1. jun 1921.), 295.*

⁴ AJ, *Fond 110, Elaborat Anketne komisije za Banat o masovnim zločinima, Razaranja i oštećenja verskih, dobrotvornih,*

odvetnik, predavatelj, član kulturnih društev, izvrsten novinar, potopisec in predvsem častni človek.⁶

Istorijski arhiv u Pančevu je objavil naslednja njegova dela: *Istorija Pančeva*, 2001; *Pančevo i Prvi srpski ustanak*, 2004; *Srpsko pozorište u Vojvodini 1 i 2*, 2005; *Spomenica Pančevačkog srpskog crkvenog pevačkog društva*, 2008; *Pančevo u Prvom svetskom ratu; Uništenje triju monografija u Pančevu posle oslobođenja 1918; Moji susreti sa Urošem Predićem*, 2010; *Vladimir Jovanović, prilog kulturno-političkoj istoriji Srbije*, 2011; *Svetislav Kasapinović*, 2011; *Konstantin Pejčić*, 2013. *Dragomir Kranjčević*, 2013. Trenutno so v pripravi njegovi spisi o letu 1848, ki bodo izšli v okviru zbornika mednarodne znanstvene konference: *Srpski pokret u Revoluciji 1848/49*. V pripravi je tudi izdaja njegovih spominov, ki bodo pri *Matici srpski* izšli pod uredništvom avtorice tega prispevka.

Besedilo, ki ga predstavljamo bralcem *Zgodovine za vse*, je del spominov Mihovila Tomandla, katere je avtor uvrstil v poglavju *Moja dačka putovanja in U Prvom svetskom ratu*.

Memoari dr Mihovila Tomandla, katere hrani rokopisni oddelek *Matice srpske*⁷ vsebujejo 407 strani, razdeljenih v osem poglavij rokopisov v cirilici. Posebno pozornost je Tomandl namenil potopisom med letoma 1910 in 1913, ko je kot gimnazijec obiskoval različne dežele, zgodovinske znamenitosti in naravne lepote.⁸ Gre za nenavadna potovanja v slovenske dežele, Italijo, Nemčijo, Francijo, češke dele Avstro-Ogrske, katere je opravil v glavnem kar peš. Drugič je Tomandl prišel v Slovenijo v času prve vojne, ko je bil po zaporu v Aradu mobiliziran v vojsko, najprej v Subotico, kasneje pa v slovenske dežele, natančneje na zahodni rob etničnega ozemlja, ki je bil deloma vključen v neposredne

vojne spopade deloma pa funkcioniral predvsem kot vojno zaledje.

Predstavljamo torej spomine, ki jih je Tomandl zapisal kot šestnajstletnik in spomine sedem let kasneje, ko se je prva svetovna vojna iztekala. Te spomine je pisec obogatil še z razglednicami, na katerih so prizori Kongresnega trga v Ljubljani, novega mosta čez Savo v Kranju, Hudičevega mosta v Trziču, Postojne in Bohinjskega jezera. Ohranjen je tudi pečat iz planinske kočice pri Triglavskih jezerih in vstopnica za obisk rudnika v Idriji.

Dijaško popotovanje

Najprej iz poglavja dijaških popotovanj (*Moja dačka putovanja*), kjer spoznavamo po eni strani Tomandlovo vedoželjnost po drugi pa avanturizem.

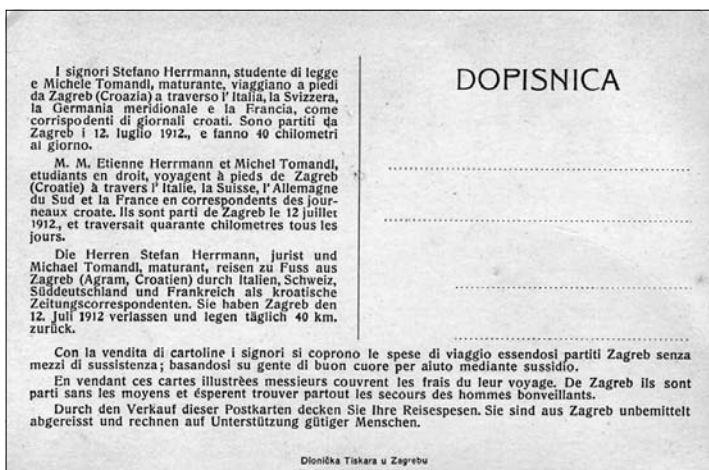
»V tem poglavju bom opisal samo najpomembnejše dogajanje, ki sem ga doživljal kot gimnazijec po koncu šolskega leta, ko sem potoval peš in brez materialnih sredstev. Tu bi rad izpostavil, da ta popotovanja nisem opravil iz želje po avanturi, temveč predvsem zaradi želje, da spoznam tuje dežele in koristno preživim počitnice. Tako mi je že kot petošolcu zemunske gimnazije rojila po glavi želja, da obiščem Alpe in Primorje ter tako razširim svoje znanje iz geografije tega območja. To željo sem nekoč povedal starejšemu kolegu šestošolcu Josipu Slabiju, ki mi je takoj predlagal, da pot opraviva skupaj, na kar sem takoj pristal. Dogovorila sva se, da do Zagreba potujeva z vlakom, potem pa dalje nadaljujeva peš. Načrtovala sva, da bova prenočevala po vaseh, po hlevih in pod milim nebom ter bila odvisna od darežljivosti dobrih ljudi. Od staršev nisva mogla pričakovati nikakršne materialne podpore, še več, še povedati jim nisva smela za najine načrte, saj naju sploh ne bi pustili stran od hiše. Zato po prejetem spričevalu sploh nisem šel v Pančevo, temveč sem že čez nekaj dni, 5. julija 1910, odpotoval proti Indiji.

Na pot sem šel s komaj šestimi kronami, kar je bila tako neznatna vsota, ki ni zadoščala niti za vozovnico do Zagreba. To me je prignalo, da sem že po Indiji potrkal na vrata nekaj bogatejših družin in si naprosil nekaj denarja za na pot. Prek Rume sem nato v Sremski Mitrovici počakal mojega prijatelja Slabija, s katerim sva nato nadaljevala pot proti Zagrebu, kamor sva dospela zjutraj naslednji dan.

⁶ Giga Stojnov, *Zapisi starog Pančevca, Pre šezdeset godina, »Pančevac«, 1010-1011, 29. april 1972.*

⁷ Rokopisni oddelek *Matice srpske* (ROMS), M 12.456

⁸ V letu 1910 je potoval s tovarišem Josipom Slabijem do Ljubljane, Blejskega in Bohinjskega jezera, Triglava, Istre. Naslednje leto (1911) je s Slabijem in Perom Papom med počitnicami obiskoval nemška mesta. Po zelo burnih dijaških protestih v Zagrebu leta 1912 je s prijateljem Stjepanom Hermanom odpotoval v Pariz. Tja je potoval prek Italije in Švice. Med počitnicami leta 1913 je peš prehodil pot do Češkega gozda (obmejno gorsko področje na današnji češko-nemški meji).

Prednja in zadnja stran dopisnice, katero sta Mihovil Tomandl in Stjepan Herman prodajala z nemonom zbiranja prispevkov za popotovanje. Dala sta natisniti tisoč primerkov. Tomandl drži v rokah zemljevid. (Osebna zbirka Milan Jakšič, Pančevo)

Po železnici sva iz Zagreba nadaljevala pot do Zagorja, rudarskega mesta ob Savi na Kranjskem. Tu sva načrtovala vzpon na Kum in spust v rudniške rove, a nama ni uspelo nič od tega. Vrha Kuma nisva dosegla, ker sva zgrešila oznake in tako zalutala v gozdu, da sva komaj našla pot ven, za obisk rudnika pa nisva dobila dovoljenja, ker je bil direktor odsoten.

Naslednji dan, 14. julija, sva jo peš mahnila proti Ljubljani. Pot naju je vodila skozi romantične predele ob hitri in šumeči Savi. Hodila sva cel dan in po prehojenih približno 60 kilometrih Ljubljano dosegla zvečer. Za 20 krajcarjev sva prespala v nekem prenočišču za delavce. Naslednji dan sva komaj stala na nogah, saj sva od dolega in napornega pešačenja dobila vnetje mišic. Gostje v prenočišču se niso mogli načuditi najini vzdržljivosti in obenem najino dejanje obsojali za norost. Ko pa sva jim razložila, da to počneva iz želje, da spoznava lepote Slovenije, so naju obdarili še s kakšnim petakom ali sekserom. Zapustila sva prenočišče in naslednje zatočišče našla v dijaškem domu »Collegium Aloisianum«⁹, kjer so naju popolnoma oskrbeli.

Tako kot v Zagrebu, sva si tudi v Ljubljani ogledala najpomembnejše javne in kulturne ustanove, obiskala sva lepi Tivoli in grajski hrib (Šlosberg), od koder sva imela čudovit razgled na mesto, Karavanke

in Julijske Alpe. Lep vtis je name napravila palača na Kongresnem trgu in mestna hiša, ki je zgrajena v italijanskem stilu, tudi cerkev Sv. Nikolaja z lepimi notranjimi freskami in okrasjem, cerkev Sv. Jakoba z marmornimi kipi, kot tudi lepe zgradbe na Bleiweisovi ulici.

Po štiridnevem bivanju v Ljubljani sva 19. julija z vlakom odpotovala v Kranj na Gorenjskem. Mesto leži privzdignjeno na hribu ob izlivu Kokre v Savo, kar daje zelo slikovit izgled. Sredi mesta se dviga velika srednjeveška cerkev v gotskem slogu z visokim zvonikom. Z njega sem uzrl čudovito panoramo po okolici Kranja in na Grintovec (2.559 m), ki se je dvigal iz Karavank.¹⁰ Ta dan sva na pokopališču obiskala tudi grobova dveh najpomembnejših slovenskih romantičnih pesnikov Franceta Prešerna in Simona Jenka. Prešernov grob krasijo štiri visoke ciprese, kar ga dela prepoznavnega že z vhoda v pokopališče.

Naslednji dan sva se napotila na Grintovec. Do vznožja naju je vodila okrog 15 kilometrov romantična dolga pot pot v hladu po dolini Krke.¹¹ Vznožje sva dosegla okrog poldneva. Vladala je težka sopara, sonce je pripekalo, kazalo je na nevihto.

⁹ Alojzijevišče na Poljanski cesti.

¹⁰ Prepis/prevod vključuje tudi Tomandlove napake. Grintovec je v vrh v Kamniško-Savinskih Alpah.

¹¹ Pravilno Kokre.

Okrog enih sva krenila navkreber. V začetku ni sva našla poti, a so naju neki gozdarji nato usmerili. Pot je bila strma in težka. Na višini okrog 1.100 m naju je ujel dež in naju popolnoma premočil. Voda je tekla v dolino in puščala za seboj spolzko pot, zaradi katera sva komaj kaj napredovala. Toda navkljub vsemu nisva izgubila volje za vzpon. Čez nekaj časa je spet začelo deževati, poiskala sva si zatočišče. Ko je dež prenehal, sva takoj nadaljevala z vzponom. Na višini 1.800 m sva naletela na ledenik in snežne zaplate, kar nama je omogočilo, da sva sredi poletja drsala po ledu in gazila v snegu. S tem sva izgubila ogromno časa, kar je pomenilo, da naju je na višini okrog 2.300 m že lovila tema, medtem kot je bila v dolini že trdna tema.

Vrh sva dosegla okrog osmih zvečer, kar je pomenilo, da je zavladala tema tudi že na vrhu. Pihal je zelo mrzel veter in od mraza sva dregetala kot šibi na vodi. Na žalost zaradi teme nisva videla ničesar razen sijočih zvezd na nebu. Ker na vrhu nisva našla zatočišča ter vetra in mraza ni bilo mogoče prenašati, sva se odločila za spust, pa karkoli že bo.

Vendar tudi spust je bil težaven, saj je bila pot, po kateri sva se vzpela, strma in je stalno prožala kamenje, druga pot pa nama je bila nepoznana in naju bi lahko stala glave. Končno, da sva si našla zaklon in si omogočila nekaj počitka, sva se morala skoraj po vseh štirih spuščati za kakšnih sto metrov nižje od vrha. Nahrbtnike sva si dala pod glavo in se ovila v mojo pelerino ter tako legla, da bi zaspala. Toda o kakšnem spanju ni bilo mogoče niti misliti, saj tega nista dopuščala mraz in veter. Mučiti pa naju je začela tudi lahkota, saj od poldneva nisva ničesar jedla, s seboj pa tudi nisva več imela zalog. Pozno v noči se je pojavil na nebu mesec, ki naju je z rumenim sijem obžalovalno in hladno nagovarjal: »Pa kaj sta se, ubožca, vzpenjala na to golo in hladno goro. Vam je kaj manjkalo v dolini?« Zaspali nikakor nisva mogla, zaradi mraza pa sva tudi komaj govorila, saj so nam usta dregetala, kot bi naju izvlekli iz mrzle vode.

Pred zoro sva vseeno nekako uspela zaspali. Komaj sem zaprl oči pa že zaslišim glas jokajočega tovariša: »Kvišku, greva naprej, dokler ne zmrzneva, dani se že!« Poslušal sem ga. A, komaj sem se dvignil, že sem moral spet sest. Noge so se nam od mraza tako ukočile in dolgo je trajalo preden smo

jih z drgnjenjem po kolenih in hojo ogreli. Naposled nama je uspelo, da sva se odtalila in krenila navzdol. Spuščala sva se kot sva vedela in znala, dokler ni končno moj tovariš v daljavi ugledal rdeče markacije na kamnu, ki naju je usmerila na najino staro pot proti vznožju.

No, to je bil najin izlet na Grintovec. Še danes me zagrabi jeza, ko pomislim na tisto strašno noč na tej gori. Kakorkoli, srečno se je izteklo, toda če bi se nama pri tem nočnem spustu sprožil kakšen velik kamen, bi oba tam našla svoj konec. Nikakor ne morem razumeti, kako sva si sploh drznila na tako pot, ko pa zanjo nisva bila niti opremljena niti vajena takšnih večjih planinskih podvgov. Niti ne morem razumeti, da naju otroka, kot sva bila, od te nepremišljene avanture, ki je mejila na norost, niso odvrnili niti v dijaškem domu niti delavci, ki sva jih srečala ob vznožju.

Po kratkem odmoru sva okrog desetih krenila proti Tržiču, trgu pod Karavankami ob Tržiški Bistrici. Pot naju je v hladu vodila ob tej reki, tako da sva se izognila sončni pripeki. Nedaleč od Tržica sva uzrla lep naravni prizor – zagledala sva Triglav. V Tržič sva prišla po dolgotrajnem pešačenju okrog šestih popoldne. Od utrujenosti sva komaj stala na nogah. V nekem delavskem prenočišču sva za 20 krajcarjev po osebi našla postelji in že ob osmih legla k počitku.

Tržič daje lep vtis malega slovenskega trga, kjer je dobro razvita usnjarska in čevljarska obrt. Okolica je zelo romantična in kakšno uro stran se nahaja tako imenovan Hudičev most, ki vodi prek žuboreče Bistrice.

Po kosilu sva krenila proti Radovljici. Ker pot vodi v smeri Triglava, sva ga ves čas imela pred očmi in uživala v tem pogledu. V Radovljico sva prišla okrog šestih popoldne in se takoj napotila na pošto, da prejmeva pisma (poste restante) od staršev in prijateljev. Prenočila sva na seniku pri nekem kmetu, ki nama je dal tudi večerju.

Zjutraj, 23. julija sva se odpravila proti Bledu, ki se nahaja poldrugo uro hoda iz Radovljice. Bled je široko poznan po zdravilišču in kopališču. Lepoto temu mestu dopolnjuje istoimensko jezero, okrog katerega se nahajajo lepe vile in hoteli. V jezeru je

majhen otok, medtem ko se na steni dviga grad, ki dominira nad okolico. Ko sva se okopala u bistri in prijetni vodi, sva si popoldne ogledala še mesto in se nato z žalostjo poslovila ter pot nadaljevala proti Bohinjski Bistrici. To je idealno gorsko letovišče, ki se nahaja nedaleč od istoimenskega jezera.

Ker sva bila namenjena na Triglav, sva po prespani noči v neki gostilni nakupila zadostno količino kruha in bohinjkega sira ter krenila proti jezeru

Vreme je bilo slabo, močno je deževalo, kar naju je privedlo do tega, da sva si našla zatočišče v verandi ene od vil ter tu čakala, da preneha. Medtem sva pokosila vso zalogo hrane, ki sva si jo odredila za pot na Triglav. Ker se je popoldne zvedrilo, sva z lahkotnim tempom krenila proti koncu jezera, dokler nisva prišla do hotela Zlatorog. Čez cesto pri hotelu je bila klopica, na kateri sva se odpočila.

Naenkrat se nama približa natakarcica in naju povabi v hotel na večerjo.

»Nisva prišla v hotel, da bi večerjala, saj niti denarja za to nimava,« sem rekel.

»No, saj niti ne potrebujeta denarja, saj vama plača tisti gospod,« odgovori ona.

»Kateri gospod?«

»Oni tam levo na terasi. Ime mu je dr. Peter Silka iz Prage.«

Pristopila sva k njemu, se predstavila, a on naju ni niti poslušal, temveč je z roko pokazal na dekle. Ona nas je peljala do kuhinje ter namam tam postregla obilno večerjo. Hotelir, neka dobričina, nama je hotel odstopiti še sobo, a so bile vse zasedene, tako da sva prespala na senu v hlevu.

Okrog petih zjutraj sva krenila proti Triglavu. Izkušnja z Grinotvca naju ni niti malo podučila, tako da sva enako lahkomišno krenila tudi na to goro. Brez planinske opreme, še palice nisva imela, in s kosom kruha v nahrbtniku sva krenila na mučno in težko pot, kot bi se odpravila nekam, kamor vodi lepa alpska cesta.

Dolgo in brez premora sva dosegla prvo triglavsko, tako imenovano Črno jezero, kjer sva si odpočila in občudovala to jezero. Potem sva nadaljevala pot do kočice na Triglavskih jezerih, poimenovane tudi »Ferdinandova kočica«, ki se nahaja na višini 1.683 metrov in pred katero je drugo triglavsko jezero. Mimogrede sva se spoznala z italijanskimi planinci, ki so naju pogostili, najstarejši med njimi pa nama je ob slovesu poklonili še 5 kron. Okrog poldne smo se poslovili, pot sva nadaljevala mimo petih jezer in dospela do snežnega polja, preko katerega je bila z rdečimi smerokazi dobro označena pot. Sledil je težak vzpon navkreber po snegu, vse do približno 2.200 m, ko naju je ujela ploha in dodobra premočila. Takoj po prestanku se je pojavila gosta megla, zaradi katere sploh nisem videl tovariša, četudi ni bil daleč od mene. Megla se je vse bolj zgoščala in ker se zatadi tega nisva mogla več vzpenjati, sva se odločila, da se vrneva. Vračala sva se po isti poti. Povratek je bil hiter, saj sva drsela po zaledeneli poti. Sproti sva ugledala tudi divje koze, ki so z lahkoto obvladovale vrtoglave strmine.

Okrog šestih sva dosegla vznožje in jo takoj mahnila proti slapu Savica, ki je od tam oddaljen kakšne 3-4 kilometre. Že od daleč se je slišalo močno bobnenje vode, ki se, kot je znano, spušča z višine 60 metrov. Ko sva se približala, sva ugledala veličansten prizor tega slapa, od katerega se nisva mogla dolgo posloviti. Ker se je spuščal mrak, sva se vrnila do hotela, kjer sva po dobri večerji odšla k počitku na seno.

Tako je minil 25. julij ali kakor sva ga imenovala najin triglavski dan. Zelo nama je bilo žal, da nisva dosegla vrha Triglava, Aljaževega stolpa. Višja sila je preprečila, da bi uresničila željo, ki sva jo nosila v sebi že od Zemuna. Žal nama je bilo, da z vrha nisva mogla uživati v lepih razgledih, ki se razprostirajo na bližnja alpska gorovja in vrhove. Kakorkoli, tako sva se neuka in neizkušena planinca tolažila, da sva dovolj dosegla že s tem, kar sva videla in doživela v triglavskem pogorju in njegovam vznožju pri slapu Savica.

Naslednji dan, to je 26. julija, sva zapustila tiho in romantično Bohinjsko jezero in se vrnila v Bohinjsko Bistrico, od koder sva z vlakom nadaljevala pot do Sv. Lucije.¹² Ne bi šli po železni cesti, v kolikor

¹² Most na Soči.

Vstopnica ob obisku rudnika v Idriji. (Matica Srpska, Beograd)

bi bila pot čez hribe primernejša za pešačenje in v kolikor nas ne bi gnala močna želja, da se peljemo skozi bohinjski predor, ki je dolg prek 6 kilometrov. Komaj smo prevozili predor, že se je kazal kraški značaj kraja, kateremu smo se bližali. Iglavcev ni več toliko kot v Alpah, vse več je listavcev. Ko sva prevozila še nekaj deset predorov, sva končno prispela do cilja, kjer naju je pričakal močan naliv. Na postaji sva počakala, da preheha deževati in se odpravila proti kar oddaljenemu trgu. Trg predstavlja izrazit tip naselja, s katerimi se bova v nadaljevanju stalno srečevala. Tu naju je lepo sprejel in pogostil nek trgovec, ki nama je našel tudi prenočišče v zasebni hiši.

Zjutraj sva krenila proti Idriji, mestu poznanem po rudniku živega srebra. Pot je bila blatna in vijugava, na poti pa je bilo veliko sliv in jablan, kar nama je omogočilo, da sva dodobra napolnila nahrbtnika s sadjem. Po cesti sva šla do Trebuše, kjer sva ugledala lep slap na Soči,¹³ potem pa dalje po gorski poti, ki naju je dodobra utrudila. V Idrijo sva prišla ob sed-

mih zvečer. V dveh gostilnah so naju počastili z dobro večerjo, medtem ko sva v tretji dobila prenočišče.

Idrija leži zelo romantično v dolini reke Idrijce. Ima okrog 4.000 prebivalcev in je poznana ne le po rudniku, temveč tudi po lesni industriji, saj je okolica zelo gozdnata.

Naslednji dan sva ob naklonjenosti upravitelja rudnika dobila priložnost, da se spustiva v rudnik. S prepustinico, ki nama jo je dal, sva po kosilu šla do Antonijevega rova,¹⁴ kjer naju je sprejel rudar. Ko sva se primerno oblekla v plašče in dobila v roke rudarski svetilki, smo se z dvogalom spustili v rudnik. Dolgo je trajalo, preden smo prišli do tretjega rova, ki se nahaja 165 metrov pod zemljo. Po poti smo se večkrat ustavljali na mestih, kjer smo ogledovali cinabarit in tudi samorodno živo srebro.¹⁵ V rudniku

¹⁴ Mihovil piše: do jame zvane »Antoni«

¹⁵ Mihovil piše: Putem smo se zadržavali na mnogo mesta, razgledajući naslage rumenice, živine rudače, a na mnogo mesta nailazili smo i na samorodnu živu, koja je bila upskana u kamenju.

¹³ Verjetno slap na Trebuščici, ki se izliva v Idrijco in slednja v Sočo.

smo se zadržali dlje od ure, se zatem vrnili na svetlo, kjer nas je naš vodič predal drugemu rudarju, ki nama je prikazal klasifikacijo in predalavo živega srebra. Po njegovi razlagi živo srebri delijo v tri razrede, klasificirajo pa ga s pomočjo drobilnega stroja. Zdrobljeno rudo kurijo v velikih šamotnih pečeh. V njih zgorijo žveplo, železo in ostale primesi, živo srebro, ki se zaradi visoke toplote pretvarja v paro pa se preko ohlajanja pretvori v tekočino. Ker to živo srebro vsebuje še pepel in drugo, se zaradi nadaljnje- ga čiščenja pomeša z apnom in pod pritiskom filtrira, da se po cevi steka v posodo. Tudi to živo srebro še ni dovolj prečiščeno, zato se ponovno filtrira skozi volno in razne krpe, medtem ko se kemijsko čisto živo srebro pridobiva skozi filtriranje prek usnja. V rudniku je delalo dnevno korog 350 rudarjev, letno pa pridelajo okrog 500 ton čistega živega srebra. V rudniku pridobivajo tudi cinomer, a je njegova proizvodnja manj poznana.

Idrijo sva zapustila 29. julija in odšla proti Cerknici. Na tej poti sva prvič videla reko ponikalnico, imenuje se Unec, ki pride spet na plano pri Planini. V Cerknico sva prispela okrog petih popoldne in takoj pričela iskati preničišče. Našla sva ga pri nekem zelo gostoljubnem in prijaznem človeku, ki naju je nagovoril:

»Kaj bi jedla, sir ali salamo?«

Odgovorila sva, da sva zadovoljna z malo sira in kruha.

»Bi pivo ali vino?« naju vpraša in se opravičil, da nima dobre vode za pitje.

Med večerjo sva gostitelju morala opisati celotno potovanje, za katero je kazal veliko zanimanja. Občudoval je najino podjetnost in vzdržljivost ter naju bodril, da pot nadaljujeva z enako voljo in energijo. Prenočila sva na seniku, ker v hiši ni imel prostora.

Naslednji dan sva po priporočilu nekega zagrebškega študenta obiskala Cerkniško jezero, poznano presihajoče kraško jezero na Kranjskem. Našla sva ga brez vode, ko so domačini na njem kosili travo. Videla sva tudi dva požiralnika. Skozi luknje voda tudi prodre in poplavi jezero, včasih tudi okoliške vasi.

Po kosilu sva zapustila Cerknico in nadaljevala proti Postojni. Pot je bila dobra, gladka kot asfalt in vodila skozi iglasti gozd do samega mesta. Tudi tu sva prespala na senu, saj so bile po vseh hišah zasedene sobe s popotniki, ki bodo naslednji dan (v nedeljo) obiskali Postojnsko jamo.

Mesto leži ob ponikalnici Pivki in pod gričem Sovič ter ima okrog 2.000 prebivalcev.

Ko sva dobila brezplačno vstopnico, sva se z ostalimi obiskovalci napolnila v jamo. Ko sva prešla čez most na Pivki, sva takoj ugledala orgle, levjo glavo in drugo, prešla čez plesno dvorano, za katero se je pokazalo orlovo krilo, gotski steber, poševni stolp v Pisi, velika in mala zavesa. Za temi zavesami je svetila električna luč, pa se je povsem jasno videlo tudi čipke. To je tako čudovit prizor, ki se mu človek ne more dovolj načuditi. Obiskovalci sploh niso hoteli zapustiti tega mesta, dokler ni vodič ugasnil luči. Enako se je zgodilo pri tančici, kater niti so se jasno izrisale. Kasneje smo ugledali še veliko in malo Kalvarijo, od katerih je prva visoka 40 metrov, potem milansko katedralo, gorilo, ruševine, perilo, briljant itd.

Jasno je, da je ogled jame na naju naredil neizbrisen pečat in ko smo jo zapustili, smo se vedno znova spominjali vsega kar smo videli. Spoznali in zapomnili smo si tudi, kaj so stalagmiti in stalagtiti ter kako nastajajo.

Okrog treh popoldne sva zapustila Postojno in odšla proti Senožečam, majhnemu kraju, ki leži med Postojno in Trstem. Tam sva prenočila pri nekem kmetu, in naslednji dan, 1. avgusta, pot nadaljevala v Trst. To je bil najtežji del poti. Nikjer nobenega drevesa, kamor bi se človek skrtil pred pripeko, medtem ko sva do vode komaj prišla v neki vasi, pa še tu s težko muko, saj ljudje z njo varčujejo, saj jo morajo nositi tudi dve uri hoda daleč. Poleg tega naju je motila tudi prah, ki so ga dvigali drveči avtomobili v poti od morja proti Kranjski in Gorici ter obratno.«

V naslednjih desetih dneh sva obiskala Trst, Reko, Senj i še nekatera mesta. Iz Reke sta 13. avgusta 1910 pot nadaljevala proti Zemunu.

V vojnem vrtincu

Če je prvič slovenske vrhove gora in globine jam Tomandl obiskoval po svoji želji, se njegov drug obisk Slovenije zgodi zaradi vojnih razmer. Poglejmo še v spomine Mihovila Tomandla iz let 1917-1918, ki so opisani v poglavju *U prvom svet-skom ratu*:

»Iz Subotice se napotim v Ljubljano, kjer sem na Rakovniku prisostvoval tečaju o spoznavanju kraškega območja za potrebe vojno-oskrbne službe. V Ljubljani sem z brati Slovenci preživel zelo lepe dni. Poleg tovarišev, ki so obiskovali omenjeni tečaj, sem se spoznal tudi s krogom ljudi okrog časopisa Slovenski narod ter z njimi vsak dan pretresal aktualna politična vprašanja. V redakcijo so prihajali tudi vojaki, ki so bili zaposleni pri tovorni žičnici v Čepovanu. Tja sem neke noči v kamionu, ki je bil na polno natovorjen z municijo, potoval prek Sv. Lucije, kraja, ki je ležal na italijansko-avstrijski fronti. Zgodaj zjutraj sem došel, pričakalo pa me je grmenje velikih Kapronov, ki so neumorno bombardirali Čepovan in linije rovov, ki niso bili oddaljeni od mesta niti štiri kilometre. Obvestili so me, da se to zelo pogosto dogaja, po dvakrat dnevno in zaradi tega ne morejo tam niti delati niti ostati. Prav bi bilo, da se vojnih ujetnikov ne bi smelo zaposlovati direktno izza fronte. Na to sem opozoril tudi komandanta žičnice, a je bil velik slovenofob. Takoj sem ga obvestil o situaciji.

»Ustrelite enega in boste videli, da ne bodo odšli,« mi pravi.

»Tega ne bom naredil, niti nimam pravice. To so vojni ujetniki in njihovo mesto je v zaledju, ne pa na fronti.«

»Potem pa bo šla vaša glava.«

Nato je začel novi topovski napad, moj komandant je odhitel v zaklonišče, mene pa pustil samega v sobi.

Še isti večer sem bil z mojimi Rusi. Potovali smo v polni mesečini po lepi cesti skozi jelov gozd do Angelske gore.¹⁶ Enoglasno so zavrnilo, da bi se vrnilo

¹⁶ Del Trnovske planote nad Ajdovščino.

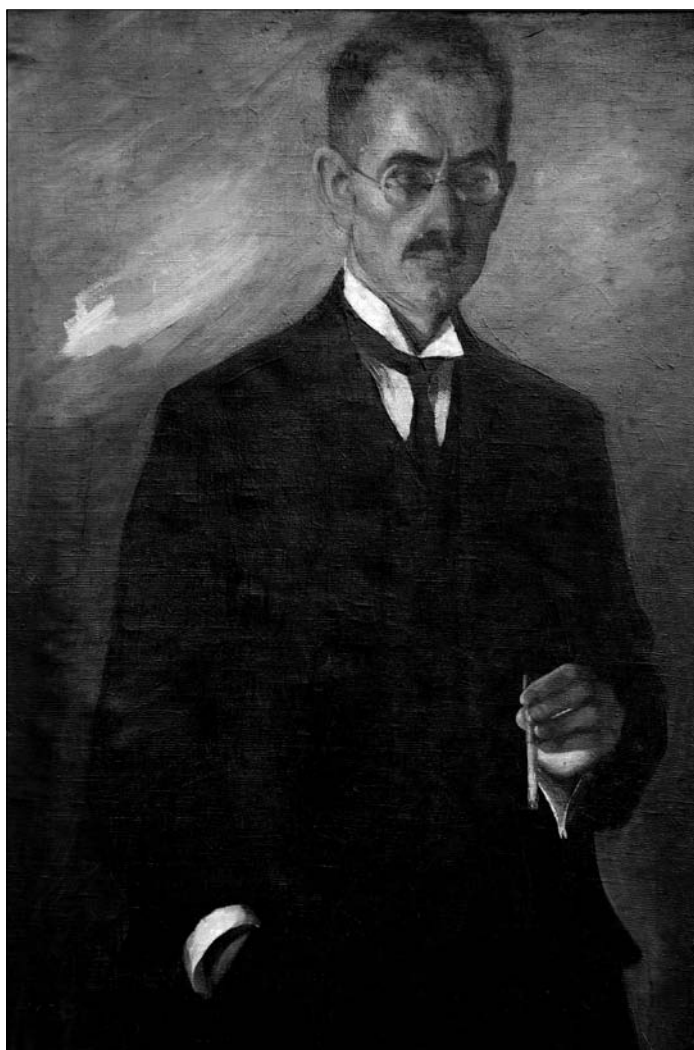
na mesto, kjer so izgubili dva svoja tovariša. Potem, ko je komanda videla, da drugam ne gre, nas je napotila na koto 809, kjer smo gradili ozkotirno železnico. Od tu sem – iz druge tako imenovane carske kote – poslušal glase topovski ogerj iz ne tako stran ležeče italijanske fronte in pričakoval, da bodo Italijani prodri, a se je zgodilo ravno obratno, oktobra 1917 je avstroogrška vojska prebila fronto in vstopila v Italijo.

S tem pa smo tudi mi v zaledju dobili ukaz za premik. Z Rusi sem se premaknil v Ajdovščino, kjer sem čakal nadaljnja navodila. Oni so komaj čakali, da se spustijo v Vipavsko dolino. Gozdovi po gorah in gričih so žareli v jesenskih barvah in razsute vasi po dolini so pred očmi izrisovale lep prizor. Bil je to sicer zelo prijeten marš, a Rusov ta romantika ni tako prevzela. Spuščenih glav so lahkotno korakali in potiskali svoje vozove s prtljago. Ko jih že omenjam, naj povem, da je bil njihov položaj res težak, pravzaprav beden. V najslabšem vremenu so morali od zore do mraka opravljati najtežja dela za nikakršno nagrado. Hrane so jim odmerili le toliko, da niso od lahkote pomrli. Obleke, obutev in perila sploh niso dobivali in so bili v tem prepuščeni svoji iznajdljivosti. Glavna jed jim je bila polenta, suha zelenjava in konjsko meso. Na pet dni je vsakemu pripadlo 2.400 gramov kruha, če je sploh bil, sicer prepečenec. Poleg tega jim je pripadalo še 17 gramov konzervne kave, ena konzerva golaža na 4 ljudi, 12,5 grama tobaka na 5 dni ter 16 vinarjev za nagrado.

Rusi so upravljali s kamioni in raznimi stroji, vršili pretovore itd.

Z Rusi sem se zelo dobro razumel in nikoli ne bi mogel čeznje reči besede. Ščitil sem jih, kot je bilo le mogoče in jim poskušal priskrbeti čim več hrane iz vojnih zalog. Z njimi so največ upravljali Čehi pa mi je vedno uspelo, da prek »slovanske solidarnosti« potegnem več, kot jim je pripadalo. Vedno mi je bilo hudo, ko so se pritoževali, da z njimi častniki slabo postopajo na delovišču, zato sem pogosto s posredovanjem pri komandantih uspel, da jim izboljšam položaj.

V Ajdovščini sem dobil ukaz, da moram v Volčjo drago, nedaleč stran. Ko sem sedel v neki kavarni, me je iznenada potrepljal po rami moj stari prijatelj dr. Stopa, Čeh in vojni pomožni zdravnik, s katerim

Stevan Čalić, Portret Mihovila Tomandla, olje na platnu, 1921.
(Narodni muzej Pančevo)

sem skupaj živel v Radni v Erdelju. To srečanje me je zelo razveselilo, saj sva skupaj preživela res zelo lepe ure in dneve. Peljal me je do svoje hiše, ki je bila razrušena do temeljev. Hiša je bila na dosegu italijanskega topništva, zunaj dosega pa so bili frontni rovi avstroogrške vojske, v katerih so vojaki pustili za seboj številne stvari.

Ker je združena avstroogrška in nemška vojska prodrla globoko v Italijo, so se na ta mesta začeli vračati domačini. Povečini so našli le ruševine, nad katerimi so se razjokali kot nad grobovi. Sam sem stanoval v eni na pol uničeni sobi, za katero sem moral najti vrata in okna, da sem lahko v njej sploh bival. Tu sem imel tudi svojega dobrega čuvaja »Bubika«, zelo lepega psa, ki se nam je priključil med maršem v Prvačino.

Tako kot sem se razveselil nepričakovanega srečanja z dr. Stopom, še bolj sem se na cesti pri Volčji dragi razveselil 6. novembra takega srečanja z mojim starejšim bratom Franjom. Ob cesti sem opazoval premik artilerijske avto kolone proti Gorici. Naenkrat pa sem zaslišal klic iz enega kamiona in ugledal mojega brata. Komandant mi je dovolil, da sem se z njim peljal vse do Gorice, ko sva se razšla in je njihova kolona nadaljevala pot v Italijo.

Ob tej priložnosti sem prvič obiskal Gorico, toda na žalost vso v ruševinah zaradi tujih topniških in zračnih borbardiranj. Porušili so vse, kar je bilo na dosegu.

Neki dan sem se odpravil proti Trstu z namenom, da nabavim nekaj potrebščin za osebno rabo zase in še za dva častnika v Volčji dragi. Mesto je bilo zelo živahno, trgi in kavarne polni, sploh se ni občutilo, da vojna še traja. Se je pa to občutilo v pristanišču, ki je bilo mrtvo in pusto, brez ladij, tovornih jadrnic, čolnov. V morju ni bilo nobenega prometa, z izjemo vojne ladje, ki je varovala vhod v pristanišče.

Iz Volčje drage sem bil napoten v Gorico, kjer je moja skupina pretovarjala blago na železnici in popravljala železniški most na Soči. Ker je prav takrat oktobrska revolucija v Rusiji pripeljala do novega političnega režima in se je vzpostavljala z Nemčijo mir, je med mojimi Rusi prihajalo do razgrajanja, odpora do dela in želeli so se vrniti domov. Ni trajalo dolgo, ko sem dobil nalogo, da jih usmerim proti Ljubljani, medtem ko sem moral sam prevzeti novo skupino italijanskih vojnih ujetnikov in z njimi oditi najprej v Chions, takoj zatem pa v Pordenone, da bi vršili dela na popravilu železniške proge in mostov.

Prvega novembra pa so nas zajeli Italijani in 9. januarja smo dospeli v Ottaviano,¹⁷ majhno mesto z okrog 8.500 prebivalci. Poprej je tu živelo več ljudi, a se je njihovo število zmanjšalo po potresu leta 1907. Naše taborišče se je nahajalo v nekadnjem benedik-

¹⁷ Tomandl piše »stogoso u Otajano«, verjetno gre za Ottaviano v Kampaniji na jugu Italije.

tinskem samostanu z arkadami in dvema terasama, od koder je bil lep pogled na Vezuv in okolico. V naslednjih dveh dneh se nam je pridružilo še 92 jugoslovanskih častnikov iz različnih taborišč, tako da nas je bilo tam skupaj 170 ujetnikov.

Družabno življenje v taborišču je bilo raznoliko. Igrali smo šah, domine, damo, kartali smo, debatirali, peli in muzicirali. Že v začetku smo zasnovali pevski zbor s 60 člani, ki ga je vodil poročnik dr. Alojz Juvan in orkester z osmimi glasbeniki, katere je vodil kapetan Dragomanović. Na srečo smo posedovali slovensko pesmarico, s katere smo prepisovali glasove posameznih kompozicij in jih vadili ob harmoniju, ki smo si ga najeli v Neaplju.

Pevske vaje smo imeli vsak dan in v kratkem času smo se naučili zavidljivo število pesmi, še največ slovenskih. Med njimi je bila Jenkova »Što čutiš Srbine tužni«, Vilharjeva »Slovenec, Srb, Hrvat«, Ipavčeva »Morje Adrijansko« in druge velikega ali manjšega obsega. Vsako soboto smo priredili koncert, ob nedeljah pa smo uspešno peli latinske maše ob spremljavi orkestra. Vsako mašo smo zaključili s petjem katere od narodnih himn ali umetniških pesmi, še največkrat s »Što čutiš Srbine tužni«, nakar so vselej vstali s stolov ujeti častniki, sledili pa so jim tudi italijanski častniki!

Orkester je najpogosteje igral naše ljudske pesmi, ki jih je v obliko venčkov zložil primorski učitelj Dolencič. Zbor in orkester sta nas zmogla privedi do duševnega stanja, ki je v nas budilo vse nostalgичne občutke ob misli na ujetništvo, v katerem smo se znašli.

Ker sem želel, da bi o pomembnih političnih dogodkih na pariški mirovni konferenci obveščal tudi tiste tovariše, ki niso znali italijansko, sem še z dvema tovarišema vzpostavil tako imenovano taboriščno korespondenčno pisarno ter vsaki dan ob kosilu ali večerji tovarišem prebiral izčrpna poročila, katera so častniki pozorno poslušali. Časopisi, ko so mi služili kot vir za ta pročila so bili: *Corriere della sera*, *Secolo*, *Avanti Mattino* in drugi, ki nam jih je vsakodnevno prinašal v taborišče brivec, ki je k nam prihajal na delo.

Ko nas je bilo 21 jugoslovanskih častnikov iz taborišča v Ottavianu napotenih v Calci¹⁸ na končni pregled, smo bili samo štirje odrejeni za izmenjavo, medtem ko so se morali drugi vrniti v taborišče. Na pregledu je šefkomisije Conte Futuri z vsemi častniki vodil politični razgovor in se ob tem grdo izražal o jugoslovanskih narodih. Mene je rešilo znanje italijanskega jezika in prvrženost do Antante, o čemer sem mu moral na dolgo in široko razložiti svoje mišljenje. Iz Calcija sem bil s švicarskim bolniškim vozom rdečega križa premeščen v Feldkirch v Avstriji, od koder sem nadaljeval pot na Dunaj. Tam sem ostal nekaj dni, dokler ni bil pripravljen vlak za Jugoslavijo. V Zagreb sem prišel 29. aprila in naslednji dan nadaljeval pot proti Pančevu, kamor sem prišel 1. maja in se opoldne že našel v krogu moje drage družine.«

Prevedel Borut Batagelj

Viri in literatura

Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ)

AJ, Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Arhiv Srpske Akademije nauka i umetnosti, Beograd (ASANU)

ASANU, Delovodni protokol SAN, 1948, knjiga 1

Istorijski arhiv Pančevo (IAP)

IAP, Fond 814, Dr Mihovil Tomandl (1894-1963)

Matica Srpska, rukopisno odeljenje (ROMS)
ROMS, M 12.456

Stojnov, Giga: Zapisi starog Pančevca, Pre šezdeset godina, v: »Pančevac«, 1010-1011, 29. april 1972.

Tomandl, Mihovil: Banačani u Aradu, v: »Nova Evropa«, knjiga 2, št. 8

¹⁸ »Kalči«, verjetno kraj pri Pisi v Toskani.